

УДК: 167/168:172:177

Оксана Терешкун

ЕТИКА КОЛЕКТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ТЕХНОЛОГІЧНУ ЕПОХУ

Розглянуто проблему колективної відповідальності за подальший науково-технічний, технологічний, інформаційний розвиток в умовах зростання науково-технічного знання і техніко-технологічної могутності глобалізованої техногенної цивілізації як фундаментальну проблему збереження біосфери й виживання людства. Доведено, що зміна етичного статусу відповідальності зумовлена необхідністю побудови нової етики колективної відповідальності в умовах колективного характеру пізнавальної та техніко-технологічної діяльності.

Ключові слова: наука, техніка, технологія, етика відповідальності, колективна відповідальність, технологічна епоха, техногенна цивілізація, людина, технічна діяльність.

O. Tereshkun. Ethics of collective responsibility in technological epoch

Purpose of the paper is philosophical and methodological analysis of scientific and technological development in a globalized collective action and reveal its inherent connection with the ethics of collective responsibility. Considered the problem of collective responsibility for the future of scientific, technical, technological, informational development in the growth of scientific knowledge and technological power of globalized technological civilization as a fundamental problem of preserving the biosphere and human survival. Proved that the concept of collective responsibility in the twentieth century acquires new meanings associated with the changing nature of human activity, which is transformed under the influence of modern technology and the latest technology, getting into the technological era not only highly specialized, but synergistic nature and increasing indirectness in system organized collective practice. Detected inconsistencies technical and ethical competence in industrial society. This gives grounds to conclude about discrepancy traditional ethics to new realities. To overcome existing inconsistencies new ethic is required. It should explicate, together with technological advances we must also make progress in humanity. Shown that mankind should be a new way to think about technology and its consequences, by connecting technology and engineering activities in ethical and social responsibility. Displaying that ethic of collective responsibility is due to the collective human activity in the modern globalized information and communication world. Definitely collective responsibility as a variant of the new ethical project, designed to regulate the scientific and technological development. It is shown that the change in status of ethical responsibility due to the need to build a new ethic of collective responsibility in collective nature of cognitive and technical and technological activities. A new ethic of collective responsibility is intended to contain man-made risks, disasters caused by man-made activities of mankind.

Key words: science, engineering, technology, ethics of collective responsibility, technological era, people, process activities.

O. Терешкун. Этика коллективной ответственности в технологическую эпоху

Рассмотрена проблема коллективной ответственности за дальнейшее научно-техническое, технологическое и информационное развитие в условиях роста научно-технического знания и технико-технологического могущества глобализированной техногенной цивилизации как фундаментальная проблема сохранения биосферы и выживания человечества. Доказано, что изменение нравственного статуса ответственности обусловлено необходимостью построения новой этики коллективной ответственности в условиях коллективного характера познавательной и технико-технологической деятельности.

Ключевые слова: наука, техника, технология, этика ответственности, коллективная ответственность, технологическая эпоха, техногенная цивилизация, человек, техническая деятельность.

Багатовимірність відношення “людина і техніка” може бути виражена крізь призму антропологічних, гносеологічних, онтологічних, екологічних, аксіологічних, культурологічних, естетичних та інших зв’язків. Не менш важливим для філософського осмислення техніки є її етичний аспект. З моменту утворення глобалізованого технічного середовища не тільки теперішнє, а майбутнє людства залежить від сучасної техніки і новітніх технологій, які здатні не лише змінити, а й докорінно повернути соціально-історичний, біологічний і навіть всепланетарний, космічний процес розвитку. Сучасний світ характеризується інтенсивними економічними, політичними, культурними, комунікативними та інформаційними зв’язками. Вони надають сучасній цивілізації системної якості, що проявляється у зростанні залежності країн, регіонів, континентів від флуктуацій розвитку техніко-технологічних процесів. Технічне середовище інтенсифікує, глобалізує, технологізує взаємозв’язки різних рівнів, сприяє стрімкому планетарному поширенню тих форм фінансово-економічного, соціально-політичного життя, типів і

форм культури, цінностей і знань (утилітарних, прикладних), які виявляються найбільш ефективними для задоволення особистих і суспільних потреб. Сучасна цивілізація, відчуваючи на собі тягар технологічної могутності, живе у зовсім новій, унікальній етичній ситуації моральної відповідальності за подальший техніко-технологічний розвиток. Традиційна етика індивідуального морального обов'язку потребує переорієнтації на нову етику майбутнього (не відкидаючи при цьому й традиційний підхід), предметом якої повинні стати дії не окремого індивіда, а колективні дії.

Критичне осмислення масштабних негативних наслідків технічної діяльності, суперечностей у виборі засобів і цілей розвитку сучасної цивілізації відобразилося у філософії техніки. В її рамках здійснено морально-етичну оцінку техніки, технічної діяльності крізь призму понять “відповідальність”, “благо”, “добро”, “зло”, гостро поставлено питання про суб'єкт відповідальності, ціннісну природу технічного розвитку, оцінки результатів і наслідків технічної діяльності тощо. Вирішення гострих проблем, пов'язаних із впровадженням нових видів техніки й новітніх технологій, представники філософії техніки Г. Йонас, Х. Ленк, Г. Піхт, Г. Рополь, А. Хунінг та ін. бачили у розробці нової етичної теорії, яка б відповідала новим глобальним масштабам людської діяльності, враховувала перспективи техногенного впливу на все живе, була зорієнтована на збереження біосфери й людства, віддалені наслідки технічної діяльності, майбутнє. Артикуляція морально-етичних проблем з техніко-технологічним розвитком знайшла своє відображення у численних роботах відомих філософів. Зокрема, М. Вебер розробив етику відповідальності в індустріальну епоху; Х. Ортега-і-Гассет, Ф. Юнкер, М. Бердяєв розглянули вплив техніки на духовність людини, її мораль; Ж. Еллюль дотримувався ідеї етики, що полягала у відмові від влади техніки; К.-О. Апель розробив концепцію планетарної етики відповідальності та її дискурсивно-комунікативну інтерпретацію; Е. Агацці, А. Хунінг розглядали проблему відповідальності інженерів, а Ю. Хабермас, Ф. Фукуяма – відповідальності в біотехнологіях; науковий інтерес Г. Йонаса, Х. Ленка, Е. Штрюкер становила ідея колективної відповідальності; Г. Піхт досліджував есхатологічну, а В. Гьосле – екологічну концепцію відповідальності. Серед сучасних російських дослідників, які проаналізували взаємодію техніки та моралі, варто назвати А. Вороніна, П. Гаджикурбанову, Т. Імамчі, В. Канке, Н. Козлову, А. Миронову, А. Платонову, А. Рубенса та ін. Прикладними аспектами етики на засадах етики спільної відповідальності, аналізом легітимізаційних, орієнтаційних та регулятивних функцій етичних норм і цінностей стосовно соціальних систем, таких як наука, техніка, технологія, займається український науковець А. Єрмоленко [3; 4]. Автор статті з позиції “завтрашньої сучасності”, тобто очима нащадків, досліджувала проблеми, пов'язані із застосуванням сучасних біотехнологій, їх вплив на ідентичність та самоідентичність індивіда, його відхилення від традиційної системи самоідентифікації та вплив сучасних біотехнологій на природу людини, способи її інструменталізації та технізації, а також здійснила спробу оцінки майбутніх морально-етичних наслідків втручання в геном людини із селекційною метою [11; 12]. Не розглянутою залишилася ідея нової етики колективної відповідальності, яка хоча й актуалізувалася, зокрема у філософії техніки, проте ще не стала цілісною етичною системою як практична програма розгортання протидії численним кризам сучасності.

Мета дослідження – здійснити філософсько-методологічний аналіз науково-технічного розвитку в умовах глобалізованої колективної діяльності та розкрити його іманентний зв'язок з етикою колективної відповідальності.

Об'єктом дослідження є феномен моральної відповідальності в рамках зростання технологічної могутності людства, а предметом – етика колективної відповідальності в технологічну епоху.

Наприкінці ХХ ст. у середовищі німецької філософії техніки було окреслено ідею створення нової прагматичної етики в рамках німецького критичного раціоналізму. Зокрема, німецько-американський філософ Х. Ленк у праці “Pragmatische Philosophie. Pladoyers und Beispiele fur eine praxisnahe Philosophie und Wissenschaftstheorie” (Hamburg, 1975) закликав мислителів “звернутися до життєво важливих питань вкрай складного світу техніки, науки й індустрії” [15, с. 256]. Основне завдання практичної філософії в технологічну епоху полягає у розробці, по-перше, конкретних рекомендацій, а можливо, й імперативів (категоричний імператив І. Канта доповнити моральним (онтологічним) імперативом, імперативом колективної відповідальності Г. Йонаса) для суб'єктів пізнавальної та практичної діяльності, по-друге, морально-етичних засад техніко-технологічної діяльності, по-третє, подолання будь-якої фахової обмеженості суб'єктів (не тільки пізнавальної і техніко-технологічної діяльності), їх орієнтації на морально-етичні аспекти своєї діяльності. З цього приводу Г. Йонас зазначав, що, враховуючи кардинально нові модальності людської могутності та її можливі породження, “ціліна колективної практики, на яку ми ступили з переходом до високих технологій, все ще являє собою білу пляму для етичної теорії” [5, с. 37]. Зрозуміло, що вирішальну роль в актуалізації етики колективної відповідальності відіграли зростаюча технологічна могутність людства та негативні наслідки цієї могутності.

Г. Андерс, К.-О. Апель, К. Баертц, Ж. Грейш, Г. Йонас, Х. Ленк, Р. Маккіон, Г. Піхт, Ф. Рапп, Г. Рополь, Х. Сколімовські, В. Гьосле, А. Хунінг, В. Циммерлі, Х. Штаудингер, Е. Штрюкер та ін. вважають, що відповідальність може виступити дієвим морально-етичним чинником стримування негативних наслідків техніко-технологічної діяльності за умови її переосмислення. За змістом поняття “відпові-

дальність” включає ціннісно-приписуючий концепт, який виражає нормативний, етичний рівень дії. Підґрунтям переосмислення феномену відповідальності може виступити новий ступінь свободи, яку надають людству сучасні техніка й технологія. У сучасному світі свобода людини не врівноважена з відповідальністю, а “право і обов’язок розпоряджатися собою неминуче затуляють обов’язок кожної людини перед суспільством і навіть перед майбутнім життям... Суспільство, засноване на економіці ризику, само стає суспільством ... форм ризику (алкоголізм, наркоманія, масова злочинність... криза моральних основ і т.д.)” [1, с. 18–19]. Якщо наука і техніка розширили рамки свободи сучасної людини, то цим рамкам повинен відповідати новий ступінь відповідальності. У трактуванні відповідальності як форми реалізації необхідності відбувається зміна акценту на відповідальність як саму необхідність.

Аналіз змісту відповідальності у філософії техніки здійснювався у двох аспектах. Перший представлений у сфері прикладних та професійних етик, наприклад, біоетика розвивається і функціонує у сфері розвитку біотехнологій (Ю. Габермас, К. Мітчем, Ф. Фукуяма, О. Хьоффе та ін.). Другий аспект пов’язаний з обґрунтуванням універсальної етики відповідальності у глобальних умовах технологічної епохи (В. Гьосле, Г. Йонас, Х. Ленк та ін.). Універсальність моральної відповідальності означає, що ніхто з тих, хто бере участь у реалізації етично неприйнятної проекту чи дії, не може бути звільнений від моральної відповідальності за умови, що у нього була можливість альтернативного вибору чи просто відмови від участі. Х. Ленк у праці “Zur Sozialphilosophie der Technik” (Frankfurt a. M., 1982) зазначає, що сучасна етика повинна бути не тільки більше орієнтованою на все людство, відкритою для майбутнього, соціальною і прагматичною, але й спрямованою на колективного суб’єкта, де через прагматичне застосування у динамічно мінливому світі вона не може бути статичною. Етика повинна враховувати нові можливості впливів, що змінюють природне і людське буття. Вона не може відмовитися від орієнтації на наслідки людської діяльності [15, с. 259]. Концепція колективної відповідальності у XXI ст. набуває нового змісту, пов’язаного зі зміною характеру людської діяльності, яка трансформується під впливом сучасної техніки та новітніх технологій, набуваючи в технологічну епоху не тільки вузько-спеціалізованого, а й синергійного характеру та зростаючої опосередкованості в системоорганізованій колективній практиці. Якщо, наприклад, розглянути науково-технічні проекти, то вони, як правило, є великими проектами, тому їх можна вважати проектами суспільства в цілому.

Розпочатий Х. Аренд і К. Ясперсом дискурс колективної відповідальності стосовно національної колективної провини і відповідальності за злочини проти людства, продовжили В. Гьосле, Г. Йонас, Х. Ленк, Г. Рополь, А. Хунінг та ін. у принципово нових екзистенційних умовах технологічної епохи, яка характеризується “іманентним поєднанням, значним розширенням і раціональною систематизацією сфери науки, техніки й індустрії” [15, с. 224]. Окреслені феномени у своїй сукупності створюють інтегровану систему та організацію технології, що перетворює “технічну епоху”, “наукову цивілізацію” в “епоху технологічну”, в якій навіть соціальні проблеми вирішуються надто технологічно (див.: Lenk H. Philosophie im technologischen Zeitalter. – Stuttgart – Berlin – Köln, 1971. – S. 7–17). Нова етика колективної відповідальності зумовлена колективною діяльністю людини в сучасному глобалізованому інформаційно-комунікативному світі. Колективна відповідальність – це “варіант нового етичного проекту, покликаною регулювати науково-технічний розвиток” [9, с. 59].

Техніка, суттєво впливаючи на всі сфери життя людини і суспільства, створила багатоманітність нових ситуацій, зміщуючи акценти у наших уявленнях про моральні цінності. В результаті прискореного науково-технічного розвитку вони виявляються постійно застарілими, формальними, а інколи спотвореними і не придатними для застосування. В умовах технологічного прогресу концепція відповідальності може використовуватися і для описання та дискриптивно-теоретичного пояснення дій, і для їх нормативного оправдання чи обґрунтування, і для нормативної оцінки дій. Неузгодженість технічної та етичної компетентності в умовах техногенної цивілізації дає підставу для висновку про невідповідність традиційної етики новим реаліям. Для подолання наявної неузгодженості потрібна нова етика, яка повинна розтлумачити, що “якщо ми бажаємо разом з технічним прогресом ще й досягти прогресу в гуманності, то ми повинні про техніку та її наслідки розмірковувати по-новому, відтак, ми усвідомимо більше, ніж будь-коли раніше в історії, що техніка й інженерна діяльність взаємопов’язані етичною і соціальною відповідальністю” [14, с. 407].

Людство впродовж усієї історії завжди робило все, що можна було зробити за наявності політичних та економічних умов. Проте проведення науково-технічних досліджень та їх впровадження у життя без врахування соціального та етичного аспектів приховує у собі велику потенційну небезпеку. Етичне ставлення до використання техніки й технології не може обмежуватися тільки професійною етикою інженера, конструктора чи технічного працівника. Воно стосується всіх членів суспільства, техногенної цивілізації загалом, адже “необережне поводження користувачів зі складною технікою може привести до катастрофічних наслідків” [2, с. 305]. Відповідно традиційна етика морального обов’язку, що була орієнтована на окремого індивіда, повинна спрямуватися на колективного суб’єкта, її предметом повинні стати не дії окремого індивіда, а колективні дії. Індивідуальна відповідальність у технологічну епоху не здатна охопити сучасні соціальні та етичні трансформації в науці, техніці і технології, тому що проблема атрибутивності відповідальності має соціотехнічний характер.

Проте існує суттєва проблема у трактуванні самої ідеї колективної відповідальності. Вона пов'язана, по-перше, з невизначеністю самого поняття, по-друге, з високим ступенем опосередкованості та фрагментарності колективної діяльності, які водночас характеризуються вузькою спеціалізацією, по-третє, зі слабкою артикуляцією у сучасному суспільстві, по-четверте, зі здійсненням редукції відповідальності соціального цілого у випадках колективної діяльності до відповідальності окремих індивідів, які входять до складу цього соціального цілого. Окреслені чинники призводять до ухиляння від відповідальності. Навіть сама можливість колективної відповідальності зменшує міру індивідуальної відповідальності, провокуючи на безвідповідальні дії. При цьому “докори сумління індивіда вщухають, якщо він бере участь у діях, за які не несе одноосібної відповідальності” [13, с. 102]. Колегіальне прийняття рішень та колективна діяльність формують “колективну інтенціональність”, яка з необхідністю породжує сукупну, а отже, колективну відповідальність певного співтовариства як єдиного цілого. Колективна інтенціональність – це певна група, яку можна вважати як особливе особистісне утворення в результаті відмови від розгляду особистості тільки в антропологічному аспекті. Прикладом може бути корпоративна відповідальність. Якщо розуміти особистість як суб'єкт дії, для якого характерні наявність наміру дії, здатність здійснювати аналіз (особливо негативних наслідків), брати до уваги інтереси інших суб'єктів діяльності, то під таке визначення особистості підпадають корпорації, компанії та інші колективні утворення. Відповідно всі вони можуть виступати як суб'єкти моралі, що наділені певними правами й обов'язками, зокрема колективною відповідальністю. Характер прийняття рішень у корпораціях глибоко інституціоналізований і деіндивідуалізований, він тісно прив'язаний до минулого діяльності корпорації, її традицій, нормативів та цінностей, а тому не може розглядатися як результат індивідуального рішення членів ради директорів. Загалом “колективи-конгломерати” на зразок великих корпорацій, у яких внутрішня персональна ідентичність не має жорсткої кореляції зі сталістю персонального складу, можуть виступати суб'єктами колективної відповідальності [10, с. 79].

Сучасна техніка формує наш життєвий світ, тісно взаємодіючи з соціальними, політичними, юридичними та ін. сферами, вносячи суттєві зміни в усі сфери життєдіяльності людини та суспільства. Актуальною постала проблема боротьби з кібер-злочинністю, кібер-зломами різноманітних систем, “метою яких є не тільки порушення роботи чи паралізація роботи складних соціотехнічних систем, а й зомбування і навіть перехоплення зовнішнього управління такими системами. Тепер кібер-кримінальність частково стала повсякденною реальністю” [7, с. 310]. Х. Ленк у праці “Філософія в технологічному еру” зазначав, що сплетіння технічних і соціальних процесів утворюють нові, раніше не існуючі та швидко ускладнювані системи – соціотехнічні комплекси. Передбачити їх появу, а тепер і розрахувати їх розвиток та можливі технологічні ризики стає все складніше. У такій ситуації “соціальна відповідальність у техніці розглядається як спрямована на майбутнє, не якась виняткова, а така, що торкається всіх, моральна відповідальність” [7, с. 311]. Взагалі моральна відповідальність стосовно техніки повинна поширюватися на все суспільство, бути відкритою для всіх, спрямованою на майбутнє природи і людства, а також передбачати диференційованість відповідальності стосовно технологічних ризиків відповідно до оцінки міри провини та розподілу обов'язків. Вона не може бути поділена на безліч відповідальностей за виконання завдань, функцій чи ролей, внаслідок чого складається враження анонімності колективних дій, які елімінують можливість персональної відповідальності. Моральна відповідальність не припускає формули: “розділяй відповідальність і будь сам прощений та невинний” [6, с. 159]. Саме тому, підкреслює Х. Ленк, “групову відповідальність недозволено демократично “розбавляти водою”, розчиняти у безлічі облич, внаслідок чого особиста відповідальність потай зникає, а кількість “співучасників” відповідальності збільшується. Групова відповідальність повинна бути тісно прив'язана до діяльності кожного індивіда у групі, причому доволі конкретно” [6, с. 159].

Технологізація всіх сфер людської життєдіяльності значно ускладнює соціальне життя. Криза моральності проявляється не тільки в катастрофічному погіршенні моральної статистики, яка стосується масової поведінки, а й у суттєвому погіршенні політичних, економічних, адміністративно-управлінських рішень, які приймають сучасні еліти [8, с. 184]. В умовах ринкового господарювання і високої конкуренції з'являються побічні негативні наслідки стратегічно неузгоджених дій суб'єктів, які ніхто не хотів і не передбачав, а отже, за які ніхто не несе відповідальності. Нескоординована діяльність, а також синергетичний та кумулятивний вплив підсилюють одне одного. В результаті безневинні окремо взяті дії можуть призвести до будь-яких негативних наслідків у поєднанні з іншими непередбачуваними чинниками. Людству треба усвідомити, що могутність техніко-технологічних процесів і людських діянь виявилася значно більшою, ніж наша сила передбачення. Тому ми повинні враховувати зв'язки, що множаться, особливо нелінійні, взаємовплив різноманітних чинників у складних системах, які становлять основу найрізноманітніших ризиків і небезпек. Не справляючись з управлінням та не контролюючи свого теперішнього, людина не здатна уявляти, планувати, розраховувати майбутнє та чітко усвідомлювати минуле.

Отже, нова етика колективної відповідальності покликана стримувати техногенні ризики, катастрофи, викликані техногенною діяльністю людства. Вона повинна відповідати новим масштабам людської

діяльності, обов'язково передбачати та враховувати можливі наслідки колективної технічної практики, бути орієнтованою на збереження біосфери, природи людини, її сутнісних сил (атрибутивних характеристик) та майбутнього людства. І якщо людство не може відмовитися від розвитку науки, техніки і технології ні в теперішньому часі, ні в майбутньому, то воно спроможне надати цим людським витворам морального сенсу. Для проєктів майбутнього існує нагальна потреба в участі моральності у формі колективної відповідальності. Етика повинна стати практичною філософією будь-якої сучасної дії. Спонукальними мотивами актуального морально відповідального життя сучасності повинні стати далекосяжність прогнозів, глибина замислів, колективна відповідальність за майбутнє людства та аскетичний ідеал, який вимагає неабиякої мужності у споживацькому суспільстві.

Література:

1. Васильчук Ю. А. Социальное развитие человека в XX веке // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
2. Горохов В. Г. Технонаука и перспективы развития глобальной цивилизации // *Человек и его будущее: Новые технологии и возможности человека* / отв. ред. Г. Л. Белкина ; ред.-сост. М. И. Фролова ; предисл. Г. Л. Белкиной, С. Н. Корсакова. – М. : ЛЕНАНД, 2012. – С. 296–307.
3. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
4. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
5. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / перевод с нем., предисловие, примечания И. И. Маханькова. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 480 с. – (Человек и мир).
6. Ленк Х. Размышления о современной технике / пер. с нем. под ред. В. С. Стёпина. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 183 с.
7. Ленк Х. Социальная ответственность человека за надежность сложных социотехнических систем // *Человек и его будущее: Новые технологии и возможности человека* / отв. ред. Г. Л. Белкина ; ред.-сост. М. И. Фролова ; предисл. Г. Л. Белкиной, С. Н. Корсакова. – М. : ЛЕНАНД, 2012. – С. 308–317.
8. Панарин А. С. Глобализация // *Глобалистика: Энциклопедия*. – М.: ОАО Изд-во “РАДУГА”, 2003. – 1327 с.
9. Платонова А. В. Коллективная ответственность “человека технического”: необходимость или путь к безответственности? // *Вестник Томского государственного университета*. – 2012. – № 357. – С. 59–62.
10. Прокофьев А. В. О возможностях реабилитации идеи коллективной ответственности // *Вопросы философии*. – 2004. – № 7. – С. 73–85.
11. Терешкун О. Ф. Морально-етичні аспекти інструменталізації та технізації людини в сучасних біотехнологіях // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. – Вип. 535. Філософія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – С. 194–201.
12. Терешкун О. Ф. Сучасні біотехнології та ідентичність індивіда // *Наукові записки. Серія “Філософія”*. – Острого: В-во Національного університету “Острозька академія”, 2011. – Вип. 8. – С. 230–242.
13. Хёсле В. Философия и экология. – М.: Наука, 1993. – 202 с.
14. Хунинг А. Инженерная деятельность с точки зрения этической и социальной ответственности // *Философия техники в ФРГ: пер. с нем. и англ. / составл. и предисл. Ц.Г. Арзаканяна и В.Г. Горохова*. – М. : Прогресс, 1989. – С. 404–419.
15. Шишков И.З. В поисках новой рациональности: Философия критического разума. – Изд. 2-е. – М.: Эдиториал УРСС, 2010. – 400 с.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри філософії та соціології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника від 18 червня 2013 р., протокол № 15